

LINGVISTIK BELGINING ICHKI VA TASHQI TUZILISHI O'RTASIDAGI MUNOSABAT

Aytbayev D. T.

Nizomiy nomidagi TDPU dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc)

Tayanch soʻzlar: til sistemasi, semantik sistema, sistemaviy tilshunoslik, lingvistik belgi, asimmetrik munosabat, shakl va mazmun, shakl va mazmun dialektikasi, sintaktik struktura, qoʻshma gaplar, propozitsiya, shakliy ortiqchalik, nomuvofiqlik, predikativ qurilma, shakliy toʻliqsiz gap, bogʻlovchisiz qoʻshma gap asimmetriyasi.

Ключевые слова: языковая система, семантическая система, системная лингвистика, лингвистический знак, асимметричное отношение, форма и содержание, диалектика формы и содержания, синтаксическая структура, составные предложения, пропозиция, формальное избыток, несоответствие, предикативное устройство, формальное неполное предложение, асимметрия соединительного предложения без связки.

Key words: language system, semantic system, systematic linguistics, linguistic sign, asymmetric relation, form and content, dialectics of form and content, syntactic structure, compound sentences, proposition, form redundancy, inconsistency, predicative device, form incomplete sentence, compound sentence asymmetry without a link.

Резюме:

Mazkur maqolada sintaktik birliklarda shakl va mazmun oʻrtasidagi asimmetrik munosabat va tilning barcha maʼnoli birliklariga xos universal hodisa ekanligi, qoʻshma gaplarda shakl va mazmun dialektikasi sintaktik struktura va semantik yoki mantiqiy-semantik strukturalar orqali namoyon boʻlishi hamda Bogʻlovchisiz qoʻshma gaplardagi asimmetrik dualizm haqida fikrlar yuritiladi.

Резюме:

В данной статье рассматриваются асимметричные отношения между формой и содержанием в синтаксических единицах и универсальное явление, присущее всем смысловым единицам языка, проявление диалектики формы и содержания в составных предложениях через синтаксическую структуру и семантические или логико-семантические структуры, а также асимметричный дуализм в составных предложениях без связки.

Summary:

This article discusses the asymmetric relationship between form and content in syntactic units and the fact that it is a universal phenomenon inherent in all meaningful units of language, The Dialectics of form and content in compound statements are manifested through syntactic structure and semantic or logical-semantic structures, and asymmetric dualism in Compound statements without a linker.

Til birliklariga belgi nuqtayi nazaridan yondashuv, tilga belgilar sistemasi sifatida qarash, tilshunoslikni esa semiotika fanlari tizimiga kiritish bugungi kunda ko'pchilik tilshunoslar uchun an'anaga aylanib qoldi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, lingvistik belgining ichki tuzilishi, ichki va tashqi tuzilishi o'rtasidagi munosabat singari masalalar bo'yicha o'z yechimini kutayotgan muammolar oz emas.

Tilshunoslar tomonidan til sistema sifatida e'tirof etilgandan buyon mutaxassislarni uning boshqa semantik sistemadan, xususan, sun'iy ravishda hosil qilingan yo'l belgilaridan farqi nimada, degan savol qo'shiladi. Bu savolga ko'pchilik tilshunoslar tomonidan lingvistik belgining ifodalovchi tomoni bilan ifodalashmish tomoni o'rtasida nomuvofiqlanishning mavjudligida deb javob beradilar.

Sistemaviy tilshunoslikning asoschisi bo'lgan F. de Sossyur lingvistik belgidagi har qanday o'zgarish ana shu ikki struktura o'rtasidagi nomuvofiqlikka asoslanishini ta'kidlagan edi. [2; 107-108] F. de Sossyurning ana shu fikrini rivojlantirgan Sharl Balli lingvistik belgining ifodalovchi va ifodalanmish tomonlarining o'zaro nomuvofiqligi qoida ekanligini bayon qiladi. [3; 160]. Shakl va mazmun o'rtasidagi bunday nomuvofiqlikning nazariy asoslari S.Karsevskiy tomonidan ishonchli dalillar asosida yoritib berildi. [4; 85]

Shakl va mazmun o'rtasidagi asimmetrik munosabat tilning barcha ma'noli birliklariga xos universal hodisadir. Ma'noli birliklar, ayniqsa sintaktik birliklarda shakl va mazmun asimmetriyasi ikki tendensiya: axborot uzatish jarayonida shakliy ortiqchalik va unga qarama-qarshi bo'lgan shakliy tejamlilik tendensiyalarining amal qilishi natijasida yuzaga keladi. [1; 30]

Darhaqiqat, har qanday lingvistik belgi ifodalovchi va ifodalanmishning dialektik munosabatidan tashkil topib, har ikki tomon o'zining avtonom ichki tuzilishiga egadir. Bu ikki tuzilish bir-biri bilan dialektik bog'liq bo'lib, bir-birini taqozo etgan holda mavjud bo'lsa ham, lekin ular avtonom tuzilishiga ega bo'lganligi uchun ko'p hollarda o'zaro muvofiq kelmaydi. Ayniqsa bunday nomuvofiqlik qo'shma gaplarda ko'proq ko'zga tashlanadi.

Qo'shma gaplarda shakl va mazmun dialektikasi sintaktik struktura va semantik yoki mantiqiy-semantik strukturalar orqali namoyon bo'ladi. Sintaktik struktura nuqtayi nazaridan qo'shma, polipredikativ xarakterga ega bo'lgan sintaktik birlik semantik strukturaga ko'ra, sodda bir propozitsiyali bo'lishi mumkin. Bunday vaqtda shakliy ortiqchalik amal qiladi.

Qo'shma gaplar sathida shakl va mazmun munosabati denotativ (propozitiv) ma'no va uning qanday sintaktik birliklar bilan ifodalanishi o'rtasidagi munosabat orqali belgilanadi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda ham uning komponentlaridan biri obyektiv voqelikni, propozitsiyani ifodalagan holda, shakliy jihatdangina predikativ birliklik xususiyatiga ega bo'lishi mumkin. Bunday komponent bog'lovchisiz qo'shma gapning propozitiv ma'noga ega bo'lgan boshqa komponentini aktuallashtirish uchun modus rolini o'ynashi, bu modus rolini o'ynovchi qism ergash gapli qo'shma gapning modus qismini ifodalovchi bosh gapning transformasi bo'lishi mumkin. Masalan: *Angladim men, sendagi fikr, senda bo'lgan qarashlar yangi.* (Uyg'un)

Ayrim vaqtlarda bir propozitsiyani ifodalovchi predikativ qurilma shu axborotni tinglovchiga yetkazish uchun kamlik qilayotgandek, tinglovchining diqqatini shu axborotga alohida tortish lozimdek ko'rinadi va shu predikativ qurilmani boshqacharoq shaklda yoki aynan takrorlaydi. Masalan: *Osmonga chiqqanni oyog'idan tortaman, ha, oyog'idan tortaman.* (X.Davron)

Yuqoridagi gapda bitta propozitsiya – *oyog'idan tortmoq* bitta predikativ qurilmaning takrori orqali ifodalanmoqda. Shu propozitsiyani ifodalovchi bir predikativ qurilma axborot uzatishda so'zlovchi uchun kamroqdek tuyulmoqda va u yana takror qo'llanilmoqda. Natijada ikkita takroriy kesim, demakki, ikkita takroriy gap yuzaga chiqmoqda. Bu gaplar o'rtasida tenglanish munosabati mavjud. Bir predikativ qurilma orqali ifodalanishi lozim bo'lgan propozitsiya ikkinchi predikativ qurilma orqali ham ifodalanmoqda. Demak, bu qurilmada ham shakliy ortiqchalik mavjud.

Bunday shakliy ortiqchalik uning sinonimi orqali ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Osmonga chiqqanni oyog'idan tortaman, yerga tushirib qo'yaman.*

Bu gap tarkibidagi *oyog'idan tortaman* bilan *yerga tushirib qo'yaman* konstruksiyalari bir umumiy propozitsiya ifodalashi bilan bir paradigmani hosil qilar edi. Bunda bir obyektiv mazmun ikki xil sintaktik shakl orqali ifodalanmoqda.

Mazkur propozitsiyani ifodalash uchun birinchi predikativ qurilma kifoya qilar edi. Lekin bu shu propozitsiyani tinglovchiga yetkazishda so'zlovchi uchun yetarli emasdek tuyulib, unga sinonim bo'lsa, ikkinchi predikativ ifodani qo'llaydi. Natijada shakliy ortiqchalik maydonga keladi. Bu esa sintaktik birliklarning shakl va mazmuni o'rtasida nomuvofiqlikni yuzaga chiqaradi.

O'zbek tili materiallari shuni ko'rsatadiki, qo'shma gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya faqat shakliy ortiqchalik asosida maydonga kelmaydi, balki shakliy tejamlilik, ekonomiya ham asimmetrik munosabatga asos bo'lishi mumkin. Masalan: *Kar ko'rganini qilar, ko'r eshitganini.* (Maqol)

Yuqoridagi gapda ikki propozitsiya bir predikativ qurilma – kesim orqali ifodalanmoqda. Birinchi gapda kesim vazifasidagi qilar predikati ikkinchi gapda

mazmuniy tushunarli bo'lganligi tufayli shakliy ifodasiga ega bo'lmayapti. U mazmuniy to'liq, shakliy to'liqsiz gap shaklida kelyapti. Qo'shma gapning birinchi komponenti to'liq, ikkinchi komponenti esa to'liqsiz gap shaklida bo'lib, bog'lovchisiz qo'shma gap to'liq va to'liqsiz gaplarning munosabatidan tashkil topgan butunlik hisoblanadi. Ikkinchi komponentdagi shakliy to'liqsizlik birinchi komponentning kesimi hisobiga to'ldiriladi. Demak, ikkinchi komponent birinchi komponent a'zolarining to'liq shakllanishini taqozo etadi. Ikkinchi gapning to'liq mazmun ifodalovchi gap ekanligi birinchi komponentga qo'shilgandagina ma'lum bo'ladi. Ikkinchi komponent bilan birinchi komponent kesimlarining umumiyliigi so'zlovchida ulardan bittasi shakliy ortiqchadek tasavvur hosil qildiradi va ana shu tasavvur asosida shakliy tejankorlik vujudga keladi. Ikki komponent o'rtasidagi kesimning umumiyliigi ularning o'zaro zich bog'lanib, bir butunlik hosil qilishini ta'minlaydi.

Ish bilgan oshini yer, ish bilmagan boshini; Holvani hokim yer, kaltakni yetim singari yuzlab maqollar ana shu tejamlilik tamoyili asosida maydonga kelgan va bu tamoyil bog'lovchisiz qo'shma gaplarda shakl va mazmun asimmetriyasining yuzaga kelishiga sababchi bo'lgan.

Tejalgan kesim birinchi gapda eksplitsit qo'llanilgan kesimga nisbatan xotirada assosiatshiyalashadi va mazmuniy to'liqlik ta'minlanadi. Demak, yuqoridagi gaplarning implikatsiyaga uchragan qismi birinchi qism eksplikatsiyasi asosida xotirada tiklanadi. Bunday tiklanishda matniy qurshov yordamga keladi. Agar implitsit gap matniy qurshovdan xoli qilinsa, gaplik xususiyatini yo'qotadi. Demak, ikkinchi komponentning gaplik belgisi birinchi komponentdan talab qilinadi. Natijada har ikki komponent qo'shma gapning zaruriy qismlariga aylanadi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda shakl va mazmun asimmetriyasi nutq vaziyati orqali ham maydonga kelishi mumkin. Ma'lum sababga ko'ra ma'lum mazmuniy komponent shakliy ifodasiga ega bo'lmaydi. Bunday vaqtda N.D.Arutyunova aytganidek, "shaklsiz ma'no", ya'ni nol shakl maydonga keladi. Lekin bu shaklning xotirada tiklanishiga, ma'no bilan bog'lanishiga nutq vaziyati yoki paralingvistik vositalar yordam beradi. Masalan: *U meni hamon sevadi, men...* (А.Чехов)

Yozuvdagi uch nuqta ma'lum ma'noga ega, lekin bu ma'no shakliy ifodasiga ega emas. Mazkur ma'no yo birinchi qismda qo'llanilgan *sevadi* so'ziga zid qo'yish asosida yoki *qo'lini gorizonta silkitish* (paralingvistik usul) yo'li bilan ifodalanishi mumkin.

Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari o'rtasda qiyoslash, sabab-natija singari munosabatlar ifodalanishi mumkin. Bunday qo'shma gaplarda qo'shma gap

qismlari alohida-alohida propozitsiyani ifodalash bilan birga, har ikki qism munosabati orqali qo‘shimcha axborot ham anglashiladi. Bu axborot maxsus gap shakli orqali emas, balki qo‘shma gap qismlari tarkibida nisbatlanayotgan leksemalar vositasida ifodalanadi. Masalan: *Suv keldi – nur keldi.* (Maqol) Bu gapda suvning kelishi va nurning taralishi haqidagi propozitsiya bilan birga suvning kelishi nurning taralishiga o‘xshashligi haqidagi propozitsiya ham ifodalanadi. Bu propozitsiya presuppozitsiya orqali anglashiladi. Presuppozitsiyaga *suv* bilan *nurning* qiyoslanishi asos bo‘ladi. Yoki *Do‘stsiz boshim – tuzsiz oshim* (Maqol) gapida ham ikkita predikativ shakl uchta presuppozitsiyani ifodalaydi. Uchinchi presuppozitsiya implitsit uchta presuppozitsiyaning ikkita predikativ shakl orqali ifodasiga ega. Ya’ni birinchi propozitsiya ikkinchi propozitsiyaga o‘xshatiladi: mazmuniy ifodalanish bog‘lovchisiz qo‘shma gapda shakl va mazmun asimmetriyasining yuzaga kelishiga sababchi bo‘ladi.

Ba’zan bog‘lovchisiz qo‘shma gap qismlari o‘rtasida sabab-natija munosabati ifodalanishi mumkin. Bunday vaqtda bog‘lovchisiz qo‘shma gapning har ikki qismi alohida-alohida presuppozitsiyalarni ifodalaydi. Shu bilan birga birinchi qism ikkinchi propozitsiyaning amalga oshishi uchun sabab bo‘lgan propozitsiyani anglatadi.

Adabiyotlar:

1. Колосова Т.А. Русские сложные предложения асимметричной структуры. – Воронеж: Изд. Воронежского университета, 1980. – С. 30.
2. Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики. – В кн.: Труды по общему языкознанию. – М.: Наука, 1977. – С. 107-108.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Иностранная литература, 1955. – С. 160.
4. Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака. – В кн.: Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. – С. 85.
5. Арутюнова Н.Д. О значимых единицах языка. – В кн.: Исследования по общей теории грамматики. – М.: Наука, 1968. – С. 58-117.
6. Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – 146 б.
7. Нурмонов А., Махмудов Н. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. – 292 б.